

Проблеми української медієвістики

В. В. ПОЛІЩУК (Київ)

ЛУЦЬКИЙ ЗАМКОВИЙ УРЯД В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СИСТЕМІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ДО РЕФОРМ 1564—1566 рр.

Уряд луцького старости постав як інстанція влади, що має репрезентувати верховну владу великого князя литовського, в XV—XVI ст. Щодо нього вживалися й інші синонімічні іменування — уряд *господарський*, *старостинський*, *замковий*. Після реформ 1564—1566 рр. на його засадах утворився *городський уряд (суд)*, що діяв як паралельний інститут стосовно земських урядів шляхетського самоврядування¹. Юрисдикції замкового уряду підлягала певна військово-територіальна одиниця — *повіт*, поява, назва і функції якого свого часу були детально обговорені у праці Івана Лаппо². Загальна схема провінційної адміністрації Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) була подана в “Історії України-Руси” Михайла Грушевського³. Проблема дослідження замкових урядів підіймалася в сучасній білоруській і польській історіографії⁴.

Метою автора пропонованої праці є розгляд Луцького старостинського (замкового) уряду в контексті судово-адміністративної системи Великого князівства Литовського і Волині у першій половині XVI ст., тобто напередодні проведення судово-адміністративних реформ 1564—1566 рр. Ці реформи розмежували великокнязівську і земську (самоврядну шляхетську) юрисдикції, підсумувавши поступове оформлення прав шляхетського стану ВКЛ і, зокрема, його незалежнення від великого князя, котрого на місцях представляла намісницька влада воєвод, маршалків, старост тощо.

Для того, аби виявити механізм функціонування Луцького старостинського уряду на Волині, слід відповісти на такі питання: яке місце посідали подібні уряди в судово-адміністративних і правових сферах суспільства, зокрема уряд луцького старости? У чому полягала генеза замкових урядів, що діяли на Волині в середині XVI ст.? Якою була структура (внутрішня організація і складові частини) цих органів влади? На чому ґрунтувалося їхнє майнове забезпечення? Спробуємо, наскільки дозволяють джерела, дати на них відповідь.

1. Поняття “урядъ”

Поняття “урядъ”, як узагальнене позначення представників влади, за часів Київської Русі ще не існувало. Давньоруській літописній мові це слово було відоме у значенні “умова, договір”⁵, що через корінь “ряд” утворювало дієслово “урядити”, “уряджу”⁶ зі значенням “встановити, облаштувати, заснувати, визначити, полагодити тощо”. Згідно з цими значеннями,

“урядь” початково означав установлену наперед домовленість (договір), засновану на полагожденні справ та умов, що утворюють певний *порядок (право)* та його *правила*. Цікаво, що Володимир Колесов відносить літописне дієслово “урядитися” до “прояву ситуативних позначень, що виражають ідею закону, але законом, строго кажучи, не є, через те що створені на випадок: “дати докончанье, положити рядь, уставити новий законъ”⁷. В цьому автор вбачає “ознаку руйнації старих звичаїв, що відбувалась під тиском виникнення у феодальному суспільстві нових законів”⁸. На нашу думку, таке тлумачення *уряду* до певної міри перегукується зі змістом поняття *privilegium*, яке в литовсько-руському праві стало засадничим для узаконення владних повноважень. За своєю суттю “привілей” (від лат. *privilegium*) означає “виключне право” на владу-власність. На підставі привілею певна особа долучається до уряду з повноваженнями старости, воеводи, маршалка тощо, отримуючи право репрезентувати верховного володаря. Саме цим поняттям західно-європейського феодального права у правничій мові ВКЛ визначалася смислова передача “*officium*”, через слово “врядь” (оуряд), оскільки значення “*officium*” як “служби”, несло на собі непривілейованийий, “тяглий” характер.

Переклад латинського “*officium*” словом *оурядь/вряд* уперше фіксується в перекладі (близько першої чверті XV ст.) Віслицького Статуту (1347) польського короля Казимира Великого, зробленого офіційною русько-литовською мовою⁹. “*Иж писарь, што жалобы напишет под виною страченья вряду его*” (§ 14); “*приказуемъ тым-то служебниковъ подъ виною сведенья съ вряду ихъ и отобрания имения*” (§ 18); “*урядь шолтыйскыи паномъ у службе есть ужыточный*” (§ 110)¹⁰. Це найраніша, хоч і не литовська за походженням, законодавча пам’ятка, в якій проявився “значний вплив чеської актової мови на мову перекладу”¹¹. Похідне слово “урядник” уперше зафіксоване на Галичині (Зудечів), в судовому листі кн. Федора Любартовича від 20.IX.1413 р.: “*Мы есмо выслали нашего оурядника пана Ленка, старостоу зодечевского, на тоу границу*”¹². Уперше, власне у литовсько-руському законодавстві, *уряд* фігурує у земському привілеї Казимира IV 1447 р.: “*А тежъ изъ стародавнзыченые на насъ и на наши будущие уряды, поборы, стацыи*” (§ 11), а також § 15¹³, який перейшов у Перший Статут (розд. VI, арт. 3 — див. нижче). Ймовірно, що це поняття, як загальна родова назва на означення представників влади, прийшла з чеської правничої мови XIV ст. Однак поряд з утвердженням нових, на відміну від давньоруських реалій, у правничому вжитку залишалось літописне розуміння “уряду” як законної сили, умови, договору: “*подлуг оуряду пана моего из зятем своим*” (Луцьк, 1487 р.)¹⁴.

Інституалізацію привілею в історії ВКЛ слід віднести до унійних актів Польського Королівства та ВКЛ, які поклали початок формуванню станovo-територіального суспільства. Мається на увазі Городельська унія 1413 р., за якою литовські пани отримали соціальні гарантії польської шляхти. Одним з них було виключне право на посідання урядів, втілене у 10 артикулі Городельського привілею: “*dignitates, sedes et officia prout in regno Poloniae institutae sunt, instituentur et locabuntur*”¹⁵ — “дигнітарства (достоїнства), [церковні] кафедри та уряди (служби) запроваджуються згідно з порядком, встановленим та прийнятим у Польському королівстві”. Таким чином, посідання дигнітарств, католицьких кафедр і намісницьких урядів стало одним з привілеїв, які запроваджувались для зміцнення позицій литовських панів і бояр — їх посідачі мали увійти до великокнязівської ради для спільного розгляду справ, дотичних ВКЛ¹⁶. Поряд з тим *уряд* разом із запровадженням поняття *privilegium* почав реалізовувати станovo-територіальну модель панування, яку репрезентував військовий

стан землевласників (князі, пани, бояри-шляхта) на шляху “долучення Литви до західноєвропейських форм феодалізму”¹⁷. Старі литваністи правомірно наголошували на зв’язку старостинських урядів XV ст. з давньоруською удільною системою. Зокрема М. К. Любавський твердив, що “від удільних князів воєводи і старости отримали певну частку урядової влади і значення стосовно областей у повному їх складі. Не всі функції удільних князів господар безпосередньо переніс на себе, також він не повністю скасував політичну самобутність областей”¹⁸. Загалом приймаючи ці висновки, їх не можна розглядати як довготривалий стан речей у процесі утвердження станової монархії, яка ґрунтувалася не тільки на принципі привілею, але й на уявленні про відокремлений від володаря символ влади, що, наприклад, для Польщі з кінця XIV ст. втілювалося в понятті *Solena Regni Polonie*¹⁹.

2. Волинський привілей Казимира IV

Для дослідження старостинського представництва особливе значення має так званий обласний привілей Казимира Ягайловича, наданий Волинській землі, ймовірно, після смерті Свидригайла в 1452 р. Аналогічні привілеї ще з часів Вітовта отримувала кожна земля, що входила до складу ВКЛ після ліквідації однойменних удільних князівств Полоцька, Вітебська, Смоленська, Жмудська, Київська²⁰. Щоправда, текст волинського привілею зберігся лише у двох пізніших підтвердженнях: Олександра (15.II.1501)²¹ і Жигимонта I (серпень 1509)²², які загалом містять у собі текст першого привілею. Офіційно вони мали діяти до встановлення єдиного загальнодержавного законодавства, яким став Перший Статут ВКЛ 1529 р. І. Юхо 1506 роком датує завершення першого етапу розвитку “писаного права”, яке проходило у формі привілеїв²³. Зокрема, у підтвердженні Олександра 1501 р. зазначалося: “*А то имъ маемъ всѣ держати тые члонки, ..., до тыхъ часовъ, поки права статуты въ сей земли отчизнѣ нашей Великому Князству Литовскому вставим, а коли права Статута увѣ отчизне нашей уставишь, тогда вси земли наши одного ся права держати мають и однимъ правомъ сужоны будутъ, podle Статуту*”²⁴. Але для кожної окремої землі ВКЛ значення привілею було набагато ширшим, ніж це уявляла собі верховна влада, що чітко усвідомлювалося на Волині і після запровадження Статуту 1529 р. Зокрема, під час проведення великокнязівської ревізії волинських замків у червні 1545 р. волиняни у своїй письмовій відповіді ревізорам вимагали організувати єдиний сейм у Луцьку саме тому, що там знаходився земський привілей: “*мы, маючи там головный привилей наш земский*”²⁵. Ще в 1560 р. на суді луцького замкового уряду сторони послалися на нього, причому в тому пункті (відозва до суду великого князя), який було відмінено Статутом 1529 р., а також сеймовою уставою 20.XI.1551 р.²⁶: “*ку праву ставши обоя сторона, а выслушавшы жалобы позву паней Ганны Подлузской, podle привиля нашего Вольнского отозвалася до короля*”²⁷. Важливо зазначити, що обласний привілей конституював регіональну ідентичність для кожної із земель ВКЛ не тільки до виходу Статуту 1529 р., але й до судово-адміністративної реформи 1564—1566 рр.

Згідно з висновком Наталі Яковенко, обласні привілеї “перегукуються з договорами-рядами домонгольських часів між князем і населенням конкретної землі, які підтверджували права і пільги приєднаних територій, адресуючись територіальним спільнотам бояр в обмін на визнання себе васалами нового сюзерена”²⁸. В цьому привілеї фігура старости з його намісниками-слугами є однією з центральних, постаючи як зв’язкова

ланка між литовською верховною владою та місцевими землевласниками (волинські князі, пани, зем'яни/боляри-шляхта). З десяти тематичних розділів волинського права староста фігурує у восьми. Один з основних мотивів цієї регламентації — застереження прав землевласників, яким надавалися судові імунітети, доменіальне судочинство над підданими, власницькі права на мита і торги. Судочинству над привілейованим станом присвячено чотири норми, які мають оберігати їх від старостинського втручання: а) нагадування правопорушнику з боку старости “напоминальним листом” замість виклику до суду через *діцького*: “староста и намўстники наши не мають на нихъ дѣцкихъ своихъ слати первымъ разомъ, коли на кого жалоба придетъ, нижли перво листомъ идучимъ обослати, а коли на два листы не станеть, тогда мають дѣцкого послати”²⁹; б) у випадку зем'янського оскарження староста має написати великому князю про конфлікт і отримати від нього інструкцію про порядок вирішення спору: “если бы который противни (тобто, діяли би протиправно. — В. П.), што князь або пан и землянинъ, ино старостѣ насъ обослати: какъ мы навчимъ листомъ або посломъ нашимъ, штобы мѹль съ тымъ вчинити, ино ему подлѣ науки нашею вчинити”³⁰; в) за зем'янами застерігається право відозви (переносу) справи до великокнязівського суду в обхід старостинського суду: “Который князь або панъ, або землянинъ, стоячи у правѣ перед старостою або перед намўстники нашими, а отзовется до насъ господаря наивышнее право, ино старостѣ и намўстникомъ нашимъ того имъ не забороняти, а намъ ихъ пускати, рокъ положивши, коли мають перед нами стати”³¹; г) старостинський суд має бути колегіальним: “а князя и пана и землянина старостѣ и намўстникомъ нашимъ одному ихъ не судити, маеть при собѣ посадити князей и пановъ и землянъ, тоже маеть его з ними судити”³².

Щодо пункту б), то одна з найраніших згадок про саме такий перебіг процедури міститься в листі Казимира від 2.IX.1478 р., що адресувався луцькому старості Івану Ходкевичу: “Ино штобы есте рок им положили и там бы есте выехали и о всехъ тыхъ речахъ, абыхъ есте межи ними досмотрели и справедливост, абы есте учинили”³³ (опубліковано звітний лист того ж старости до Казимира, щоправда, в іншій судовій справі³⁴). Така судово-адміністративна практика продовжувала існувати ще й напередодні реформ 1564—1566 рр. — подібний лист від Жигимонта Августа отримав луцький староста кн. Б. Корецький у зв'язку зі скаргою попа вірменської церкви на Василя Гулевича, який, посягаючи на церковну землю, заявив, що не допустить старосту “...жадныхъ копцовъ сыпати и дуже того боронити будет” (12.XII.1563)³⁵. Щодо пункту г), то, очевидно, за цим положенням приховується практика волинських сеймиків, які, на думку Оскара Галецького, сформувалися за князювання Свидригайла: “Не були вони нічим іншим, як тільки продовженням з'їздів Ради Свидригайла, пережитком з часів короткотривалої удільності Волині, що забезпечувало її регіональне самоврядування”³⁶. Деталізуючи практику “соймів”, Михайло Грушевський зазначав, що вони “збиралися в столиці землі — Луцьку, [де] княжата й пани волинські разом з єпископом і вищими урядниками, з власної ініціативи чи з поручення центральної влади, полагоджували ріжні справи, видавали устава для землі, давали вияснення щодо місцевих практик, “права землі Вольнское”, що мало уживатися в місцевих судах, і судили трудніші справи на жадання сторін чи з поручення великого князя”³⁷.

Як бачимо, уже з середини XV ст. у сфері судочинства запроваджувалися норми писаного права, і хоча про урядницькі книги ще не йдеться, проте встановлюється нормативна письмова комунікація між інстанціями влади та судовими сторонами. З іншого боку, унаочнюється проміжна

роль старости як господарського намісника, залежного як від верховного володаря, так і від місцевого представництва знаті.

Великий князь, як верховний володар і землевласник, вважався також верховним суддею: “Король був повною мірою джерелом як будь-якої судової влади, так і ленного землеволодіння”³⁸. Великий князь делегував судову владу своїм намісникам як бенефіцій, відтак суд не був виокремлений від адміністрації, складаючи елемент привілею на уряд. Прерогатива суду привласнювалась володарем як його атрибут, стаючи повноваженням у сфері судочинства. Звідси — персональний характер суду, як, власне, й уряду, ототожнюваного з особою конкретного великокнязівського намісника, що фіксувалось у формулах судових листів: “суд пана виленського” або: “до мене, яко до уряду” тощо. Статут 1529 р. закріпив існуючу практику, унормувавши її персональний характер: “Вряды старьи мають захваны быти ... Мається кождый из них (воєвод, старост. — В. П.) у своем повете справоватися: судити, радити и децких своих всьлати и справ своих вживати водле давнего обычая” (розд. VI, арт. 3).

3. Особа старости

За часів Київської Русі апарат князівського панування складався з *намісників, посадників і тивунів*, які потім (крім посадників) перейшли у литовську адміністративну систему³⁹. Зокрема, жмудські *тивуни* відповідали функціям *намісника* і з появою у 1413 р. уряду жмудського старости (*capitaneus*) вони починають йому підпорядковуватися⁴⁰. В канцелярській мові ВКЛ латинське слово *capitaneus* перекладалося і як *намісник*, і як *староста*. На думку Матвія Любавського, господарський намісник отримував свій уряд за умовами особистої унії з великим князем (за Казимира, Олександра та Жигимонта I)⁴¹, яка скріплювалася присягою на вірність сюзерену. Наприкінці XIV ст. у Луцьку великокнязівський намісник титулується ще по-давньоруському **воєводою**: “А при том были люди зацные: Федоръ княжа на тотъ часъ воевода луцкій” (18.VI.1389)⁴². Близько 1386 р. датована хрестоцілувальна грамота (присяга) луцького воєводи князя Федора Даниловича Острозького з братом Михайлом на вірність польському королю Владиславу (Ягайлу): “Осподаръ мой великий король дал ми наместничати оу Луцьку исъ его руки. [...] А города Луцька блюсти ми, а никому не дати, алижъ осподаръ мой великий король возметъ коли оусхочет”⁴³. Можливо, що на появу титулу старости у Луцьку вплинув так званий Львівський привілей 1392 р. Владислава Ягайла, наданий панам Луцької землі в період її належності до королівського домену (між 1386 та 1392 рр.), хоча тут ще не були конкретизовані “усі ті права і законні звичаї, якими користуються зем’яни Львівської землі”⁴⁴. На вплив цього привілею опосередковано вказує той факт, що титул старости з’явився лише у Луцьку.

На початок правління великого князя Свидригайла та на роки міжкнязівської боротьби за трон ВКЛ (1430—1440 рр.) припадають перші згадки луцьких намісників з титулом старост. Ю. Вольф під 1431 р. зафіксує першим старостою Юршу⁴⁵, згадуваного під 17.X.1437 р. вже як київський воєвода. У вересні 1436 р. Свидригайло уклав угоду з галицько-подільськими панами про спільний союз проти великого князя Жигимонта, зобов’язавшись передати Польщі Волинь⁴⁶. Відтак, Луцьк було передано в управління представникам галицької шляхти — руському старості Вінцеславу Шамотульському та олеському старості Яну з Сенна, які в актах іменуються луцькими старостами (лютий—жовтень 1438 р.)⁴⁷. Однак розклад

політичних сил швидко змінився, і наприкінці того ж року луцькі бояри, бачачи безвихідне становище Свидригайла й поставлені перед альтернативою — вибирати між підданством Короні чи Великому Князівству, прихилилися до останнього. В січні 1439 р., — писав Жигимонт до прусського магістра, — “Луцьк, що поляки були забрали проти своїх записів і присяг та при собі задержали(!), піддався нам сам, і лучани зажадали, аби ми їм прислали свого намісника, і ми їм зараз послали”⁴⁸. Старостування цього намісника з невідомим титулом тривало не довго, власне до переходу Волині до рук Свидригайла після загибелі Жигимонта у березні 1440 р. У 1445—1452 рр. луцьким старостою, з руки Свидригайла, був Немира Резанович⁴⁹.

У польській адміністративній системі уряд старости формувався з кінця XIV ст. (генеральний староста великопольський, руський, подільський, краківський) як істотний елемент об’єднання королівства, отримавши широкий спектр владних повноважень⁵⁰. Серед урядників центральних замків ВКЛ у XV ст. тільки у Жмуді та Луцьку великокнязівський намісник титулувався старостою. Інші правителі іменувалися або *намісниками*, або *державцями*. Проте останні два поняття не слід ототожнювати: як правило, державці (“негородовий староста”) володіли несудовими урядами — *tenuta* (держання), тоді як намісники мали судові повноваження над повітовим боярством-шляхтою.

На відміну від столичного Луцька, у Володимирі та Кременці намісники отримують титул старости набагато пізніше — у першій третині XVI ст. У Володимирі цей титул було запроваджено за ініціативи Федора Янушовича, коли він наприкінці 1507 р. удруге посів Володимирський замок. Перед цим він майже рік старостував у Луцьку, заміщаючи полоненого князя К. І. Острозького. Повернувшись з московського полону, князь удруге посів луцьке староство, а Федір Янушович, повертаючись до Володимира, випросив у великого князя особливий привілей на титул старости⁵¹: “*А маємо его старостою в листех наших писати*”⁵². Правитель Кременецького повіту почав називатися старостою близько 1527—1529 рр.: уперше з цим титулом згадується Ян Монтовтович (20.V.1527 р.)⁵³. На думку М. Любавського, на Кременецький повіт частково поширювалися деякі адміністративні повноваження луцького старости, що мало тягнути за собою підлеглість йому кременецького намісника⁵⁴, проте конкретні форми цієї підлеглості залишаються неясними. У Київській землі намісник Черкаського замку набув старостинського титулу в 1508—1512 рр.⁵⁵, як у Каневі, Брацлаві, Городні і Бересті. У самому Києві титул воеводи лишався незмінним з давньоруських часів, але після ліквідації удільного князівства в 1471 р. київські воеводи запроваджуються за зразком польських, “під впливом унії, хоч і зі значними відмінностями щодо їх компетенцій від воевод польських”⁵⁶. Ця зміна титулатури була показовою для всього ВКЛ, хіба що в етнічних білоруських землях намісники перейменовувалися на воевод: Полоцьк — 1504 р.; Смоленськ — 1508 р.; Вітебськ — 1511 р.; однак на Підляшші з 1513 р. був староста⁵⁷.

Щодо XV ст. маємо тільки поодинокі тексти, які виявляють процедуру отримання урядів. Серед них — присяга Олізара Шиловича при вступі у володіння Луцьким замком (близько 1480), яка ще мало чим відрізняється від хрестоцілувальних грамот князів: “*А теж што ми его милость [великий князь Казимир. — В. П.] полецил и дал Лучоск держати вѣрно на короля его милости к Великому князству Литовскому, не маю его никому опускати, ани ко одной иной стороне, толко господарю кролю его милости и Великому Князству Литовскому*”⁵⁸.

Уряд старости робив його посідача *господарським урядником*, який присягав верховному володарю не тільки при отриманні уряду, але й при інтронізації чергового великого князя: “*А мы, воеводы и старосты и горододержавцы, тыи замьки маемь к рукамь его млсти королевича Жикгимонта держати, а мимо его млсти иному никому не поступовати, а с тыми замьки верне его млсти служыти (Прысяга панов рад и княжатъ, и паняты, и шляхты, и всего посполства перед господарем королемь)*” (4.XII.1550 р.)⁵⁹. У привілеї на уряд маршалка Волинської землі від 30.I.1535 р. зазначався апеляційний статус його суду: “*А што ся дотычеть отзыватья в судехъ, подданымь нашимь [...], тогда вольно будеть каждому князю и пану и земляномь отозваться до него, маршалка земского, по тому, яко перед тымь за предковъ и за отца его (князя Андрія Олександровича Сангушковича в 1522—1531 рр. — В. П.) [...] бывало*”⁶⁰.

Розглядаючи великокнязівських намісників (старост, воєвод) до реформ 1564—1566 рр., слід брати до уваги, що цей інститут ніс на собі відлуння удільно-князівської системи, яка поступалася місцем станово-територіальному суспільству. Відповідно він поєднував як риси князівського права, так і інновації шляхетського права (станові привілеї). Зокрема, волинські старости можуть розглядатися як у контексті удільного князювання (особливо за правління Свидригайла в 1430—1452 рр.), так і в контексті зароджуваного земського права, що відштовхувалось від Городельського привілею 1413 р. та загальноземського привілею 1447 р. В період перебування Волині у складі ВКЛ не в якості удільного князівства, а в якості “землі” (1452—1569), тобто у період чинності Волинського привілею і Першого Статуту ВКЛ 1529 р., за часів правління Казимира (1440—1492), Олександра (1492—1506), Жигимонта I (1506—1548) та Жигимонта II Августа (1548—1572) уряд луцького старости посідало 11 осіб (див. табл. № 1) (існування гіпотетичного старости припускається на період після ліквідації Волинського удільного князівства в 1452—1463 рр., для якого не збереглося надійних джерел). Перша згадка про луцького старосту припадає лише на 1463 р. — це Михайло Монтовтович, проте невідомо, чи саме його було призначено відразу після смерті Свидригайла. Цікаво, що старости, призначувані Казимиром IV, походили з числа литовсько-білоруської знаті. Ситуація змінюється з кінця XV ст., що збігається з Віленським привілеєм 1492 р. Олександра Казимировича⁶¹, згідно з яким кардинально обмежувалися прерогативи верховного володаря, зокрема — під контроль його Ради переходило надання урядів та земельних пожалувань (арт. 16, 19, 20). За спостереженнями Наталі Яковенко, “протягом першої половини — середини XVI ст. (тобто, після привілею 1492 р. — В. П.) місцеві князі поступово перебирають до своїх рук владу над Волинською землею, яку на короткий час перед тим спробувало перехопити литовське і чорноруське велике панство”⁶². На це, ймовірно, вплинула і зміна геополітичної ситуації, пов’язана з нищівними татарськими нападами на українські землі з останньої чверті XV ст.⁶³ Волинські спустошення стають наскрізною темою у так званому “Волинському короткому літописі”, де луцький староста і володимирський намісник зображуються головними організаторами відсічі татарам⁶⁴. Обидва уряди забезпечували місце в “сенаті” серед панів-рад ВКЛ: “*межи паны радами нашими оного панства, водле давного обычаю мает мети*” (Привілей кн. А. М. Сангушковичу-Коширському від 18.XII.1542)⁶⁵. Однак ця належність, принаймні у другій третині XVI ст., особливо з приходом Жигимонта Августа, була швидше номінальною. Про це свідчить дивне, як на перший погляд, прохання волинських депутатів на Віленському сеймі 1554 р. про долучення

до Ради зазначених старост: “*иж староста луцкий и володимирский и маршалок земли Волынское завжды мѣстца свои въ Радѣ, межи инъшими паны радми е. к. м. мѣвали. И просите, абы и теперь тымъ тоє панство, землю Волынскую е. к. м. обдаровати и тыхъ врядниковъ къ Радѣ своей господарской припустити рачилъ*”⁶⁶.

4. Номінація на уряд

Підставою номінації на уряд служив привілей великого князя. Литовська Метрика більш-менш регулярно фіксує привілеї на уряди лише з початку XVI ст., з часів Жигимонта I, коли уряди починають надаватися пожиттєво і переважно в *заставу* — надання під позику грошей верховному володарю. Привілеї свідчать про різні способи набування урядів, які здебільшого залежали від ієрархічного рівня кандидатури — від його потужності та наближеності до великого князя. Попередній урядник міг передати свій уряд наступникові: вищий по ієрархії — нижчому, батько сину: у 1517 р. кн. К. І. Острозький передав три свої староства (Брацлав, Вінниця, Звенигород) своєму племіннику (сестренцю) кн. Роману Андрійовичу Сангушковичу (Підтвердний привілей Жигимонта I від 26.I.1517)⁶⁷, а в 1522 р. він же передав уряд волинського маршалка володимирському старості кн. Андрію Олександровичу Сангушковичу. Останній в 1525 р. передоручив Володимирське староство своєму сину Федору в намісництво: “*И жедалъ нас, абы дозволили на его мѣстцо сыну его князю Федору зъ вами (князям, панам і зем’янам. — В. П.) на службы наши ездити и тымъ врядомъ справовати*”⁶⁸, зберігши за собою титул маршалка. У 1531 р., після його смерті, Жигимонт I скасував заставу Володимира, підтвердивши держання того ж кн. Федора: “*какъ отецъ и предкове его, старосты володимерские держали и вживали*” (21.VIII.1531)⁶⁹. Принагідно зауважимо, що з середини XV ст. Володимирське староство було діничним для князів Сангушків як найбільш потужних магнатів Володимирського повіту⁷⁰.

Привілей на староство міг бути виданий ще за життя чинного урядника, як, наприклад, за життя луцького старости кн. А. М. Сангушковича-Коширського (помер 8.X.1560) двічі по черзі видавалися привілеї на цей уряд: “*Привилей князю Костентину Костентиновичу Острозькому на староство Луцкое по смерти князя Андрея Кошерского*” (3.XI.1556)⁷¹ та “*Привилей князю Богушу Федоровичу Корецькому на староство Луцкое по смерти князя Анѳрея Коширского*” (7.XII.1559)⁷². По виданні привілею новий староста присягав на вірність великому князю (див. вище про Олізара Шиловича). Заступання на уряд супроводжувалося надсиланням великокнязівського послання (*листа*) про послух усіх мешканців підпорядкованої старості території: лист Жигимонта I від 16.VI.1525 р. волинським повітникам про підпорядкування кн. Ф. А. Сангушковичу (*И вы бы сына его князя Федора на тыхъ службахъ нашихъ были послушни потому, как и отца его, конечно*)⁷³. З початком XVI ст. стало звичайною практикою пожиттєве посідання урядів (якщо не було перспектив підвищення по ієрархічній драбині), що наслідувало схожу тенденцію у Польщі: привілей спеціально застерігав цю умову, надаючи уряд “*до живота*”. При передачі уряду замок підлягав ревізорському опису. Найраніший з надрукованих інвентарів стосується Кременецького замку: “*Инвентарь поданья Кременца*” [близько 1480 р.]⁷⁴. Щодо Луцького замку перший збережений ревізорський інвентар замку, не рахуючи відомих ревізій 1545 і 1552 рр.⁷⁵, датується 1576 р. — після смерті князя-старости Б. Ф. Корецького⁷⁶.

5. Формування замкового уряду

Гене́за інституту старости у ВКЛ безпосередньо виводить нас на функціонування замкових урядів, діяльність яких унаочнилася перед появою Статуту 1566 р. Поняття *замкового уряду* розуміється тут як адміністративний апарат повітового намісника старости/воєводи: “з уряду моєго (кн. Б. Корецького. — В. П.) замкового староства Луцкого” (7.IX.1566)⁷⁷. На нашу думку, про його утворення можна говорити лише із заведенням при господарських урядниках *замкових (урядових) книг* як сучасного аналогу канцелярії, що виконує публічні повноваження офіційної влади в провінційному центрі. В джерелах XV ст. адміністративного утворення з назвою *замковий уряд* ще немає. На другу третину XVI ст., тобто відколи до нас дійшли перші збережені замкові книги з території ВКЛ (див. табл. № 2), ця установа існує як узвичаєна повсякденна реальність, причому не тільки в господарських, але й у магнатських замках. Безумовно, саме з утворенням регулярної канцелярії, а відтак і адміністративного центру, пов’язане продукування замкових книг. На жаль, найраніші книги господарських намісників до нас не дійшли, тому, покладаючись на правову історію ВКЛ і на уривчасту джерельну базу, можна вказати лише приблизний час їх появи у Луцьку.

У першу чергу заведення урядових книг слід пов’язати з поширенням “писаного права” західного зразка, а також з утвердженням станово-територіального (шляхетського) суспільства замість удільної системи правління (князівське право). “Писане право” передбачає перевагу писаного документа в судово-правовій системі — привілеїв, данин, судових листів — документів, що наділяють правом власності чи вирішують судовий спір сторін. Урядові книги — це етап масового поширення писаного документа (привілею, листа, запису), який отримує форму урядово засвідченої копії, що має юридичну силу, аналогічну оригіналові. Це проявилось у так званому праві “вічності”, яке полягало в “юридичному затвердженні доказової сили документа назавжди, “на вічні часи”⁷⁸. Тому невід’ємною складовою цих книг є практика *випису*, який видавався стороні для її правових потреб. Отже, наявність у джерельній базі виписів з урядових книг, які не збереглися, має свідчити про їх функціонування в даний період. Найраніша згадка про *виписи* на теренах ВКЛ стосується метричних книг великого князя Олександра (1492—1506) і міститься в судовому листі Жигимонта I від 10.I.1517 р., в якому розглядалася справа берестейського зем’янина Юрія Ставського з колишнім берестейським старостою Львом Боговитиновичем, звинуваченим у несправедливому судовому вироку під час його перебування на посаді старости. На суді великого князя Боговитинович пред’явив випис судового листа комісарських суддів, призначених Олександром для розслідування першої скарги Ставського: “...што ж тыи судьи и в книги записали, с которых же книгъ и выпись того суда намъ Войтехъ Янович (комісарський суддя. — В. П.) под своею печатю мне (Льву Боговитиновичу. — В. П.) далъ. И тот выпись под печатю его, пан Левъ передъ нами (Жигимонтом. — В. П.) вказывалъ”⁷⁹. Перші судові листи почали вписуватися в метричні книги в останнє десятиліття правління Казимира IV (Литовська Метрика, кн. IV записів): “Книги судовые и данина короля его млсти Казимера” [1480—1489 рр.]⁸⁰. Зокрема, у цю книгу було внесено сім судових листів під 1482, 1483, 1486, 1488—1490 рр.⁸¹ У часи правління Олександра продовжувалась практика спільного запису судових актів разом з привілеями на маетки (Литовська Метрика, кн. V записів. 23.VIII.1492—15.VIII.1503): “...рoсказывал ми, его милость, листы судовые и

данину свою писати”⁸². У цій метричній книзі серед 265 записів міститься 72 судових листи і 18 судових розпоряджень та процесуальних слухань (34 % записів книги). Перші книги виключно судового характеру датуються початком панування Жигимонта I — з листопада 1506 р.: “*В тых книгах початы писатися листы судовые и теж про память суды и иньшие дела, въ Городне, при великом князи Жикгимонъте*”⁸³.

¹ Час запровадження, перелік і склад останніх див.: Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. — Т. ССХХVIII. — Праці історично-філософської секції. — Львів, 1994. — С. 65—122.

² Лаппо И. И. Великое княжество Литовское во второй половине XVI: литовско-русский повет и его сеймик. — Юрьев, 1911.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. — К., 1995. — С. 292—302.

⁴ Юхо И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. — Минск, 1978. — С. 120—129; Wyczański A. O potrzebie badań nad funkcjonowaniem starostwa grodowego w Polsce nowożytnej // *Homineset societates. Czasy Piastów i Jagiellonów*. — Poznań, 1997. — S. 301—307.

⁵ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 3. — СПб., 1903 (Репринт 1958). — Стб. 1262: *Створиша миръ и оурядъ положиша межю Грецькою землею и Русскою* (ПВЛ. — 6420 р., Іп. сп.).

⁶ Там само. — Стб. 1262.

⁷ Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси. — Ленинград, 1986. — С. 129.

⁸ Там само. — С. 130.

⁹ Про цей переклад див.: Ruski przekład polskich statutow ziemskich z rękopisu moskiwskiego / Oprac. L. Łysiak, S. Roman. — Wrocław—Kraków, 1958. Roman S. Przepisy prawa polskiego w rękopisie supraskim u początku XVI wieku // *Czasopismo prawno historyczne*. — Т. XVII. — 1965. — S. 75—103.

¹⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией (далі — Акты ЗР.). — СПб., 1846. — Т. I (1340—1506). — С. 4, 5, 15.

¹¹ Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV—XVI вв. — Прага, 1929. — С. 39.

¹² Розов В. Українські грамоти. XIV і перша половина XV в. — Том перший. — К., 1928. — С. 83; Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. — Т. 2. — К., 1978. — С. 484 (оурядъ).

¹³ Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. — Ярославль, 1873. — Ч. 2. — С. 34, 37.

¹⁴ Arhiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (далі — Arch. Sang.) // Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radzimińskiego przy współdział. P. Skobelskiego i V. Gorzaka. — Lwów, 1887. — Т. 1. — S. 85.

¹⁵ Текст надруковано: Любавский М. Ф. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915. — С. 325—328 (Переклад мій. — В. П.); Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV. — С. 149—151.

¹⁶ Bardach J. Krewa i Lublin. Z problemów unii polsko-litowskiej // Bardach J. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVII w.* — Warszawa, 1970. — S. 41.

¹⁷ Любавский М. К. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. — М., 1900. — С. 100.

¹⁸ Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. — М., 1892. — С. 766.

¹⁹ Bardach J., Leśnodorski V., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego*. — Warszawa, 1998. — S. 85.

²⁰ Ясинский М. Уставные грамоты Литовско-русского государства. — К., 1889. — С. 99. Якубовский И. Земские привилегии Великого княжества Литовского // *Журнал Министерства Народного Просвещения*. — 1903. — № 6.

²¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), собранные и изданные археологической комиссией. — СПб., 1863. — Т. I (1361—1598). — С. 27—28 (№ 36).

- ²² Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 64—66 (№ 54).
- ²³ Ю х о И. А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. — Минск, 1978. — С. 47.
- ²⁴ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 28.
- ²⁵ Zròdła dziejowe. — Т. 6: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku (1545 r.) / Wyd. A. Jabłonowski. — Warszawa, 1877. — S. 5.
- ²⁶ Акты ЗР. — СПб., 1848. — Т. 3. — С. 33.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 140 зв.
- ²⁸ Я к о в е н к о Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 1997. — С. 106. Детальний аналіз див.: Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 43—47.
- ²⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 27.
- ³⁰ Там само. — С. 27.
- ³¹ Там само. — С. 28.
- ³² Там само.
- ³³ Arch. Sang. — Т. III. — S. 16.
- ³⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1907. — Ч. 8. — Т. 4. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XVI—XVIII ст. / Под ред. М. Владимирского-Буданова. — С. 20 (далі — Архів ЮЗР).
- ³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 227 зв.
- ³⁶ H a l e s k i O. Ostatnie lata Swidrygiełły i sprawa Wotyńska za Kazimierza Jagiellończyka. — Kraków, 1915. — S. 277.
- ³⁷ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в Українсько-Руських землях XIV—XVII віків. — К., 1995. — С. 15.
- ³⁸ Д е м б о Л. И. “Саксонское зеркало” — выдающийся памятник истории германского феодального права // Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Пер. Л. И. Д е м б о. — М., 1985. — С. 210.
- ³⁹ О с h m a ò s k i J. Ruskie wzory organizacyjne w państwie Litewskim XIV—XV wieku // Słowianie w dziejach Europy. — Poznań, 1974. — S. 169.
- ⁴⁰ Ibid. — S. 171.
- ⁴¹ Л ю б а в с к и й М. К. Областное деление... — С. 563.
- ⁴² Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показники М. М. Пешак. — К., 1974. — С. 103.
- ⁴³ Там само. — С. 65.
- ⁴⁴ Я к о в е н к о Н. М. Українська шляхта... — С. 44.
- ⁴⁵ W o l f f J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795. — Kraków, 1885. — S. 21.
- ⁴⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — К., 1993. — С. 223.
- ⁴⁷ Там само. — С. 225.
- ⁴⁸ Там само. — С. 226.
- ⁴⁹ H a l e s k i O. Ostatnie lata Swidrygiełły... — S. 301.
- ⁵⁰ W a r d a c h J., L e ś n o d o r s k i B., P i e t r z a k M. Historia ustroju i prawa polskiego. — Warszawa, 1998. — S. 110.
- ⁵¹ Там само. — С. 210.
- ⁵² М а л и н о в с к и й И. Сборник материалов, относящихся к истории Панов Рад Великого княжества Литовского. — Томск, 1901. — С. 6.
- ⁵³ Акты ЮЗР. — СПб., 1865. — Т. 2. — С. 135.
- ⁵⁴ Л ю б а в с к и й М. К. Областное деление... — С. 210.
- ⁵⁵ Я к о в л е в А. Намісники, державці і старости замку Черкаського в кінці XV—XVI вв. // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. — К., 1907. — Т. 3. — Вересень. — С. 349.
- ⁵⁶ Г р у ш е в с ь к и й М. С. Історія України-Руси. — Т. V. — С. 293.
- ⁵⁷ Л а п о И. И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Ст. Батория (1569—1586). — СПб., 1901. — С. 579.
- ⁵⁸ Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Птб., 1910. — Т. XXVII. — Стб. 370; Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 109; Акты ЗР. — Т. 1. — С. 68.
- ⁵⁹ М а л и н о в с к и й И. Сборник материалов... — С. 83.
- ⁶⁰ Arch. Sang. — Т. IV. — S. 1—2.
- ⁶¹ Текст надруковано: Л ю б а в с к и й М. Ф. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. — М., 1915. — С. 328—334.

- ⁶² Яковенко Н. М. Українська шляхта... — С. 104.
⁶³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. IV... — С. 330—331.
⁶⁴ Летописи белорусско-литовские / Сост. и ред. тома Н. Н. Улашик. — М., 1980. (Полное собрание русских летописей. — Т. 35). — С. 122—124.
⁶⁵ Arch. Sang. — Т. IV. — С. 326.
⁶⁶ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 65.
⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. 2. — С. 128.
⁶⁸ Акты ЮЗР. — Т. 1. — С. 67; Arch. Sang. — Т. III. — С. 274 (N 286).
⁶⁹ Arch. Sang. — Т. III. — С. 389 (N 419); Малиновский И. Сборник материалов... — С. 17.
⁷⁰ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. V... — С. 35.
⁷¹ Малиновский И. Сборник материалов... — С. 37—38.
⁷² Там само. — С. 44—45.
⁷³ Акты ЮЗР. — Т. I. — С. 67—68.
⁷⁴ РИБ. — Т. XXVII. — Стб. 371; Акты ЮЗР. — Т. II. — С. 110.
⁷⁵ Архив ЮЗР. — К., 1886. — Ч. 7, т. 1. Акты о заселении Юго-Западной России (1386—1700) / Под ред. В. Б. Антоновича; Введение М. Ф. Владимирского-Буданова. — № XIX.
⁷⁶ Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI — початок XVII ст.) // Архіви України: 1986. — № 5. — С. 19—27.
⁷⁷ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 258.
⁷⁸ Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. — К.: Інститут Української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — 1998. — С. 14.
⁷⁹ РИБ. — Птб., 1903. — Т. XX. — Стб. 964.
⁸⁰ Там само. — Т. XXVII. — Стб. 373—507.
⁸¹ Там само. — Стб. 374, 380, 407, 409, 413.
⁸² Там само. — Стб. 509.
⁸³ Там само. — Т. XX. — Стб. 523.
(Далі буде)